
Urbanistički razvoj Križevaca u srednjem vijeku

Zdenko Balog

Narodno sveučilište Križevci

Izvorni znanstveni rad-UDK 711.435(497.5Križevci)(091)

25. 6. 1998.

U potrazi za genezom naselja Križevci kroz najranija stoljeća, autor prati odvojeni razvoj dvaju entiteta, Gornjeg i Donjeg grada. Danas je, teško hodajući Križevcima, shvatiti da su to dva, po svom razvoju potpuno različita naselja. Međutim, plan grada otkriva još uvijek u strukturi grada prepoznatljiv taj odvojeni razvoj. U okviru ove studije autor ograničava istraživanje na prvu fazu urbanističkog razvoja, zaključno do 16. stoljeća, dakle, na razdoblje tijekom kojeg razvoj Gornjeg i Donjeg grada teče još sasvim odvojeno.

Prvi podaci o Križevcima - prije povelje bana Stjepana

Povijest Križevaca možemo pratiti po ispravama od kraja 12. stoljeća. Točnije, 1193. spominje se prvi puta, mada neizravno, mjesto *Kris*¹. Nažalost, u ovom dokumentu - presudi pečujskog biskupa Kalana - *Kris* nije spomenut niti kao *locus*, niti kao *villa* ili *castrum*. Konteks u kojemu se javlja ime *Kris - per manus duo-*

rum pristaldorum nostrorum, scilicet Ysani curialis comitis de Kris et Bonci assignauimus - navelo je autore da u ovom prvom spominjanju vide ujedno i prvi dokaz o križevačkoj županiji. Međutim, iako se križevački

¹ CODEX DIPLOMATICUS (CD) - II/225, 1193.

² CD - III/220, 1225.

župan ponovo spominje već veoma brzo, 1225.², a križevački *castrum* još i ranije, 1223.³, spomenuti *Ysan curialis come de Krys* možda je ipak crkveni, a ne kraljevski administrator. Ranije su, naime u istoj ispravi navedena još tri *comitis curialis*, vašćanski, dubravski i kamenički (kalnički?), dok je *Ysan* izdvojen kao pristald pečujskog biskupa. To možda ukazuje da je *Kris* u to doba već središte crkvene administracije, sjedište desetnika, upravitelja manje crkvene pokrajine⁴. Nažalost, ovaj prvi osamljeni podatak o *Krisu* previše je štur za bilo kakve šire pretpostavke. Ipak, cjelokupna toponomastika srednjovjekovnih Križevaca i križevačkog kraja nesumnjivo izjednačuje *Kris* s današnjim Križevcima.

U ispravi kralja Andrije 1209. godine, kojom ovaj uzima u zaštitu redovnike templare, u opisu nekih međa spominje se *itur ad viam, que ducit ad Crisienem locum*⁵, što je prvo poznato nam određenje Križevaca kao naselja. Korištenje termina *locum* ne kazuje ništa određenije, ali tek nešto kasnije isprave, gore spomenute darovnice iz 1223. i 1225. napokon su nešto preciznije u određenju. U darovnici poljskim vitezovima, redovnicima Svetog groba iz Glogovnice darovana je *terram quandam nomine Laga in Sclauonia que pertinebat castro Kris*⁶. Zemlja *Laga* (Tkalec) pripadala je križevačkom *castrumu*, dakle kralju, te ju on slobodno dalje dariva. Iako je moguće da je križevački *castrum* stariji, ovo je prvi njegov spomen, jednako kao što držimo da je isprava iz 1225., gdje je spomenut *Petco comes Crisiensis*, prvi spomen križevačkog *comesa*⁷ kao kraljevskog administratora.

Isprava iz 1225. važna je zbog još jednog podatka. Određivanju granice često su, poput rijeka pomagale i ceste, pa se i u ovom opisu međa spominje *inde uersus orientem ad uiam magnam Coziherbet que de Cris ducit in Worosd*. Važan tranzitni cestovni pravac od Križevaca preko prijevoja *Coziherbet* nedaleko vrha Velikog Kalnika, prema Varaždinu, odvojak je od druge, još važnije prometnice *via exercitualis*, vojničke ceste koja vodi iz južne Mađarske preko Virovitice, Koprivnice i Križevaca prema Zagrebu i dalje prema moru⁸. Dakle, pored već utvrđenih podataka o crkvenoj i civilnoj administraturi u Križevcima, dopunjujemo i podatak o važnom cestovnom križanju, što daje pretpostavke trgovini, prihodima od prometa, protoku robe i ljudi, odnosno sve pretpostavke za postojanje i razvoj slobodnog trgovišta.

Prije izdavanja Stjepanove povelje 1252.. godine, bilježimo još jedan važan spomen Križevaca, odnosno je-

dan novi subjekt u naselju. Zagrebački biskup Stjepan II. 1232. obdaruje netom osnovani Čazmanski zborni kaptol⁹. Među ostalim *ecclesiam sancte crucis de Kyris contulimus cantorie dicte ecclesie perpetuo possidendam*. Crkva svetog Križa *de Kyris* sa svojim prihodima darovana je u trajno vlasništvo kantu Čazmanskog kaptola. Ovo darovanje dokazuje da crkva ima prihode, dakle, očigledno je da je bila župna. Mogla bi se pojaviti dvojba, radi li se ovdje o crkvi Svetog Križa u Križevcima, ili o istoimenoj crkvi u naselju (Sveti) Križ nedaleko Ivanića, no takvu mogućnost otklanjamo iz više razloga. Križevci se u istom obliku pisanja, *Kyris*, pojavljuju u drugim suvremenim dokumentima¹⁰, dok se crkva u Križu spominje 1339., no lokalitet je određen kao (...) *de sancta Cruce in comitatu de Iwang, (...)*¹¹ dakle, i crkva i posjed se nazivaju jednako, *Svetog Križa*. Za razliku od Križevaca, ime crkvenog titulara izravno se pretače u toponim, te nije moguće zamijeniti crkvu Svetog Križa iz isprave od 1232. sa crkvom Svetog Križa u Svetom Križu.

Širi osvrt na sve spominjanje subjekte naselja Križevaca prije 1252., važan je da bismo mogli shvatiti kome je zapravo i pod kakvim okolnostima podijeljena povelja bana Stjepana. Ova važna isprava, nesumnjivo je najvažniji akt čitave osmostoljetne povijesti Križevaca, te je potrebno utvrditi kakve joj pretpostavke prethode:

³ CD - III/207, 1223.

⁴ Usp: V. Mažuranić *Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, Zagreb 1908/22., *comes*, posebno navod 9, str. 126/127.

⁵ CD - III/74, 1209.

⁶ CD - III/207, 1223.

⁷ Iako je u literaturi uvriježeno *comes* prevoditi kao *župan*, a odgovarajući tome i *comitas*, zbog neutemeljenosti takvog prevodenja u izvorima za kontinentalnu hrvatsku, zadržavamo u navodima izvorni termin.

⁸ Opširnije: N. Klaić *Povijest hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990., str. 248 id.

⁹ MONUMENTA HISTORICA EPISCOPATUS ZAGRABIENSIS (MHEZ) - I/59, 1232.; Nije sasvim jasno radi li o aktu utemeljenje Zbornog kaptola Čazmanskog, kako navodi MHEZ I/59 (v. gore). Isprava CD III/280 izdana 6. 12. 1229. od Čazmanskog kaptola pretpostavlja da ta značajna ustanova tada već postoji, što su autori uglavnom osporavali. U vezi diskusije o osnutku Čazmanskog kaptola: A. Gulin *Srednjovjekovni Čazmanski kaptol i njegovi pečati*, Zbornik ZPZ JAZU, 15, Zagreb 1988., str. 42.

¹⁰ CD - III/207, 1223.: *Kris*; CD - IV/67, 1238.: *Kyris*.

¹¹ CD - X/360, 17. 12. 1339.

¹² Samostan se, doduše, prvi puta spominje 1325., CD - IX/184, 17. 03. 1325.: (...) *in presencia et testimono eiusdem, prioris de conventu Crisiensi, (...)*; a zatim često, Arhiv HAZU, I. d 12, elen. IV. p. 4, Crisii IX. 1344. *Inquisitio contra Luchasium de Gersenche, qui vineam eremitarum s. Augustini violenter vindemiavit.*, prema Stipišić - Šamsalović *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, 509.

¹³ CD - IV/426, 24. 04. 1252.

¹⁴ Uobičajeno je navođenje 1252. godine kao godine stjecanja statusa slobod-

Sjedište župe, štoviše, manje crkvene pokrajine, sjedište kraljevskog administratora s 'castrumom', križanje putova, od kojih utvrđujemo važan smjer od Koprivnice prema Zagrebu, mada neznatno drukčijom trasom nego danas, te smjer prema Kalniku i Varaždinu, koji se pak na drugu stranu produžuje južno prema Dubravi, Čazmi i Gariću, to su sažeto podaci o današnjim Križevcima za kratko razdoblje od prvog spomena 1193. do Stjepanove povelje 1252. godine. Možda se to čini malo, no u to doba i mnogo veća središta nemaju toliko pozitivnih podataka koji determiniraju njihov karakter i status. Iako smo skloni ostaviti prostora širem tumačenju pojma 'castrum', ipak pretpostavljamo da se u ovom slučaju radi makar o drvenoj utvrdi oko kuće 'comesa'. Posredno, mada za to nemamo tragova u ispravama, pokušat ćemo dokazati da u tom razdoblju postoji i samostan augustinaca, koji se prvi puta spominje tek 1325.

Izgled naselja u to doba možemo tek naslutiti. Čvrsto polazište je križanje cesta i crkva Svetog Križa. I dok se crkva nalazila na istom mjestu gdje i danas, križanje putova moglo se i pomaknuti, te mu je moguća pozicija kod crkvice sv. Florijana. Tu pretpostavku temeljimo na neprirodnom zavoju u blizini samostana, kojega je uvjetovala tek regulacija obzidanog Donjeg grada u 15. stoljeću. Položaj crkve Svetog Križa toliko je

nepovoljan za sva kasnija razdoblja da ga možemo tumačiti jedino uvjetovanošću iz tog prvog razdoblja. Skromni *Wasserburg*, palisada izdignuta nad podzidanu obalu močvare, koja pomaže obrani, bilo je prvo pribježište za obranu naseljenika, položaj prvog groblja, te prve sakralne građevina. Položaj župne crkve nije istodobno uvjetovao i naseljavanje u bliskoj okolini, njezina je uloga bila prvenstveno matična, podjednako za čitavu župu. Ono što je bilo privlačno, bilo je križanje putova i pribježište utvrde *castruma*. Nikakvog drugog naselja osim skromnog podgrada *castruma* u to doba, smatramo, nije bilo niti na području Donjeg niti Gornjeg grada. Sjeverno od tog malog naselja osnovan je u nepoznato doba, ali prije 1252., samostan pustinjaka svetog Augustina, sa skromnom pripadajućom parcelom posjeda. Ovaj je samostan morao biti utemeljen prije, jer kasnije naprosto ne bi bio izgrađen na tom mjestu, budući da bi pustinjacima bilo neprimjereno "guranje" između dvaju blizih naselja¹².

Povelja bana Stjepana – akt o osnivanju naselja

Malo je gradova koji, poput Karlovca ili Bjelovara, mogu slaviti svoj pravi rođendan. Većinom, je prvo spominjanje zapravo najstariji vjerodostojni podatak o pojedinom naselju, dok se stvarni počeci pojedinog mjesta gube u maglama nepoznatih nam i izgubljenih isprava. I Križevci, odnosno naselje na tom mjestu postoji, kako smo vidjeli iz niza podataka, i prije povelje iz 1252. Ipak, nakon skromnog podgrada kraljevskog *castruma*, koje bi se, kao mnoga slična izgubilo, te danas ne bismo ni znali njegovu točnu ubicaciju, stvarni poticaj naseljavanju i oblikovanju prve semiurbane aglomeracije bila je ova povelja¹³. Stoga ju ne smatramo, kako se često popularno, ali neutemeljeno citira, privilegijom slobodnog grada¹⁴, nego poticajem koloniziranju pogodnog lokaliteta, blizog, ali ipak dovoljno izdvojenog od kraljevskog *castruma* i sjedišta *comesa*.

To jasno i nesumnjivo proizlazi iz sadržaja povelje. Uz uobičajenu uvodnu formulu ban Stjepan objavljuje, *fecimus ac locauimus nouam et liberam villam in Crisio, dantes hospitibus in ea habitantibus eandem libertatem, qua utuntur hospites de Grez et de Noua villa Zagrabie*. Ovo je ključno, te čitav ostali sadržaj isprave, vidjet ćemo, potvrđuje osnovnu izreku. Ban utemeljuje i smješta novu slobodnu općinu (naselje) *in Crisio*. Uređujući odnose, odobrava im tjedni sajam, odre-

nog kraljevskog grada: D. Feletar *Geografske značajke križevačke regije*, (Topografija, Križevci, Zagreb 1993., str. 15); V. Bedenko *Urbanistički razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*, u istom zborniku oprezno izbjegava preciznije kvalificirati povelju iz 1252., ali sasvim ispravno postavlja ovu ispravu u odnos prema Gornjem gradu. N. Budak *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*, u istom zborniku, str. 41, ispravno govori o *novom slobodnom naselju*, no unatoč tome u nizu popularnih, ali i znanstvenih interpretacija ustraje izraz *slobodni kraljevski grad*. Najsmioniji je u tome J. Butorac *Regesta za spomenike Križevaca i okolice*, Križevci 1991., koji čak nastoji, str. 9, izvesti iz *noua et libera villa*, prema franc. *ville*, značenje *grad*, za novo križevačko naselje. Nije potrebno ukazivati koliko je to neutemeljeno. Obzirom na potrebu da se u sličnim kvalifikacijama unese više kriterija, uspoređujući različite povelje o gradskim slobodama uočili smo da se uglavnom kvalifikacija *ciuitas* poklapa s odobrenjem da isti subjekt sagradi i bedeme za obranu. Takav je slučaj zagrebačkog Gradeca (1242. Gradec je prvo utvrđeno naselje zapadne Slavonije, usp. N. Klaić *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1990., str. 263), Varaždina (unatoč vrlo ranoj prvoj povlastici iz 1209., Varaždin se neće nazivati *ciuitas* sve do 1357., a bedemi grada počinju se spominjati početkom 15. stoljeća, usp. N. Budak *Gradovi varaždinske županije u srednjem vijeku*, Varaždin 1994., na više mjesta) i Koprivnice (CD-XII/107, 10. ožujka 1353. ban Stjepan odobrava građanima Koprivnice podizanje drvenih utvrda, te tom prilikom spominje *ciuitatem nostram Kapurncha*; dok već tri godine kasnije, 4. studenog 1356. Kralj dodjeljuje Koprivnici naslov slobodnog kraljevskog grada, CD-XII/280) Križevci su prvi puta u ispravama nazvani *ciuitas* kada im se odobrava podizanje bedema. Drugačije je uobičajeno *villa, libera villa*, a kasnije i *oppidum*. Stoga za primjere (*libera*) *villa* predlažemo prijevod (*slobodno*) *naselje*, (*slobodna*) *općina*.

đu je portu od 40 denara (umjesto uobičajenih 20), ali koju će plaćati tek za tri godine, što ukazuje na početne olakšice novim naseljenicima, određuje ingerencije načelnika *maior ville*, oslobađa naseljenike vojne službe, odobrava im slobodno raspolaganje nasljedstvom i tako dalje. Još jedna ključna odredba slijedi pri kraju ovih uputa, *Volumus eciam, quod homines qui marturinas soluere solent, ad ipsam villam non recipiantur*. Zabrana naseljavanja marturinskih kmetova zacijelo služi za zaštitu obližnjeg naselja pod *castrumom*, od napuštanja. Ova odredba ponovo nas vraća na prvu pretpostavku, naime, da se povelja ne odnosi na već postojeće naselje pod *castrumom*, nego da se njome utemeljuje novo naselje pored podgrađa kraljevskog *castruma*.

Gornjogradski je ulični trg (Markovićeve ulica) pravilno usmjeren sjever-jug, s tek neznatnim odklonom SSZ-JJI, dužine 750, a širine 40-50 metara. (prilog 2) Na točno dvije trećine, južno, postavljena je kapela svetog Ladislava. Iako ova crkva, osim nepravilnog poligonalnog (3/8) svetišta, nema očuvanih vidljivih srednjovjekovnih djelova, njezino je postojanje posredno dokazano već u 14. stoljeću¹⁵, te možemo pretpostaviti da u ranoj fazi razvoja naselja preuzima ulogu fili-jale župne crkve za novo naselje. Na sjevernom izlazu granaju se danas tri ceste, no budući su njihovi smjetrovi uvjetovani konfiguracijom, a cilj su također stari lokaliteti, kao npr. Glogovnica, možemo smatrati da su barem dvije postojale već u doba utemeljenja naselja.

Pravilan oblik uličnog trga Gornjeg grada vjerno odražava strukturu prvotnog naselja *liberae ville*, utemeljene ovim dokumentom. Uobičajena struktura kolonizatorskog naselja 13. stoljeća okuplja se oko ulice dovoljno široke da istodobno funkcionira kao trg za tjedne i godišnje sajmove. (prilog 3, 4) I danas očuvana parcelacija možda je izvorna iz doba prvih doseljenika novog slobodnog naselja. Ovu pretpostavku temeljimo na činjenici da je vrlo pravilna parcelacija jasno prepoznatljiva iz katastarskog plana predjela Gornjega grada. Ovako pravilna parcelacija mogla je nastati jedino na slobodnom neizgrađenom terenu, dakle pri uspostavi naselja. (prilog 2, 5)

Lijevo i desno od uličnog trga poredane su uske dubinske parcele na kojima su stajale kuće s okućnicama, vrtom i gospodarskim objektima, odnosno rjeđe, prostorom za obavljanje obrtničke djelatnosti. Opis međa novog naselja ukazuje na veliko područje za naseljenike, prvenstveno poljodjelsko stanovništvo, koje

počinje upravo od Gornjeg grada prema sjeveru, dakle, ne poklapajući se neposredno s posjedima podložnika *castruma*. Zanimljiv je početak opisa međa, koji je znao zbuniti autore, *prima meta incipit a magna via de vico eiusdem ville*. Riječ *vicus* može značiti ulicu ili selo, a ovdje ovo drugo značenje otpada, jer je odmah u nastavku rečenice, *eiusdem ville*. Dakle, ovo bismo čitali, *početak međe je na glavnoj cesti, od ulice istog naselja*. Naravno da se ulica toga naselja odnosi na široki ulični trg, vjerojatno reguliran samim utemeljenjem naselja.

Široki ulični trg, prepoznatljiva struktura kolonizatorskog naselja, sačuvan je kao vladajući urbanistički element, bilo u već razvijenim gradovima, kojima se tek jedan dio regulira za nove naseljenike (praško Novo Mesto, dubrovačka Placa), ili u naseljima osnovanim u svrhu kolonizacije, kao što je slučaj Križevaca. Ovdje, razumljivo, treba razlikovati ulične trgove kao oblik trgova okupljališta i trgovišta razvijenih gradskih cjelina, od uličnih trgova semiurbanih aglomeracija, koje se često i ne razviju ništa dalje od po jednog niza kuća i parcela po dubini s obje strane uličnog trga. Ovaj drugi slučaj primjer je križevački Gornji grad, čak i dok se obližnji Donji grad razvio u značajnu urbanu aglomeraciju.

Proces kolonizacije karakterizira prva stoljeća novog tisućljeća, te je znakovit za produbljenu svijest o prostornom zajedništvu kršćanske Evrope¹⁶. Feudalni gospodari, a jednako i kraljevi, krčenjem novih terena i stimulativnim uvjetima za naseljavanje, privlače doseljenike, *hospites*, bez obzira radilo se o domaćim doseljenicima ili strancima, iz regija koje su bile ugrožene prenapučenošću. Čitav pojas od Češke, preko Ugarske, Slavonije, Koruške i Kranjske, preplavljen je naseljenicima iz Njemačke, što će dugotrajno odrediti narodnosni sastav stanovništva. Pored postojećih naselja koja su stečenim privilegijama širom otvorila vrata za te nove *hospites*, jednako su osnivana i nova. Prepoznatljiva su zbog izrazite parcelacije, pripremljene za nove stanovnike, koji su bar u početku bili izjednačeni. U zapadnoj Slavoniji posebno u doba kralja Bele IV. napreduje kolonizacija, jednako ruralnih, kao i urba-

¹⁵ CD - XVI/210, 13. 01. 1382.

¹⁶ v. B. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća 2*, Zagreb 1995., str. 18 id; 41 id.

¹⁷ VZA IV, 15. 04. 1405.: (...) *percipue ad instaurationem ciuitatem muratorum et fortalicionum preparacionem pertinentibus, inter alias regni nostri ciuitates*

nih naselja. Blizina križanja putova, naselje s već uhdanim tjednim ili blagdanskim trgom, *castrum* s podgrađem, sve su to bili elementi koji su položaj novog naselja činili još povoljnijim. Naravno uz uvjet da novo naselje zadrži potpun subjektivitet, te po mogućnosti preuzme sajmeno pravo.

Osnutak i razvoj, te sudbinu Novog naselja (Gornjeg grada) treba gledati u kontekstu novog kolonizatorskog vala, što je uslijedio nakon tatarske provale u jugoistočnu Evropu, kada ovaj, ranije zacijelo gušće naseljen kraj opustošuje, te se iz strateških i ekonomskih razloga naseljava novim stanovništvom. Nemamo predodžbe odakle je stanovništvo preseljeno, imena u rijetkim ispravama Novog naselja malo nam kazuju budući su latinizirana. Osim toga, većina sačuvanih isprava odnosi se na comesovu kancelariju, dakle, staro naselje. Jednako tako prepušteni smo mašti pokušamo li nagađati koliko se stvarno razvilo Novo naselje, budući da je 1533. bilo popaljeno i gotovo napušteno. Popisi poreznih obaveznika prije te godine pokazuje otprilike slijedeći odnos: s oko 50 poreznih dimova, koliko stabilno bilježi 'Superior ciuitas Crisiensis' od 1495. do 1533. Gornji grad bio je dvostruko manji od Donjeg grada Križevaca. U istom razdoblju npr. trgovište Krapina bilježi samo 25 dimova, a varaždinski 'ciuitas' 260. Vjerno sačuvani oblik kolonizatorskog naselja 'Strassendorfa', te uredna parcelacija, koja je mogla nastati samo planskim utemeljenjem, svjedoče da Gornji grad ipak nije bio u tolikoj mjeri porušen i napušten. Vjerojatnije je da se radilo o planskom rušenju određenih čvrstih građevnih objekata (bivši augustinski samostan) koji bi mogli poslužiti osvajaču kao uporište za napad na Donji grad.

Privilegija kralja Sigismunda iz 1405. godine

Odobrivši stanovnicima podgrađa križevačkog *castruma* široke građanske slobode, a posebno onu najvažniju, da obzidaju svoje naselje obrambenim bedemima, kralj promiče Križevce u još uvijek veoma kratki popis *ciuitatis* slavonskog kraljevstva¹⁷. Značaj Križevaca kao sjedišta kraljevske i banske administracije u

to je doba još u uzlaznoj liniji, te ovo promaknuće, gledamo kao prirodnu posljedicu stvarnog položaja Križevaca u 14. stoljeću. Istu privilegiju potvrdit će koncem stoljeća kralj Vladislav, a polovinom 16. stoljeća kralj Ferdinand¹⁸.

U samim Križevcima bitno se mijenja rakurs. Zamisljamo da do tog vremena raste neorganizirano naselje pod *castrumom*, dok se *Noua villa*, ljubomorno čuvajući svoju ekskluzivnost, još okuplja u širini po jedne parcele, s obje strane *vicusa*, gornjogradskog trga. Skromna tampon-zona, augustinski samostan, dodatno štiti *hospites* novog naselja od stihijskog širenja s južne strane. I danas plan grada odražava tako uvjetovano širenje.

Obzidavanje bedemom jednog već formiranog naselja uvijek je silovit i energičan zahvat u prirodan i spontan rast gradskog tkiva. Ipak, planovi starijih obzidanih naselja svjedoče o visokoj razini poštivanja prirodnog rasta gradskog tkiva, koje se brižljivo, kao oklopnik svojim oklopom, štiti sa svih strana, ne povređujući i ne potiskujući samo tkivo. Sasvim je druge prirode obzidavanje bedemom naselja u 15. stoljeću, kada se polako uprisutnjuju dva osnovna elementa koja uvjetuju kasnije sustave fortifikacija, naime vatreno oružje i osmanlijska ekspanzija. Bedem, zacijelo djelo ekspertnog vojnog inženjera koji projekte za ovakve i slične tvrđave radi serijski i ne respektirajući posebnosti urbanog tkiva, podignut je na način koji je odgovarao potrebama obrane, namećući se kao nova mjera kojoj se sve podređuje. Jedino tako možemo tumačiti i izvedbu križevačkog bedema, koji presjeca i preusmjerava važnu cestovnu komunikaciju sjever-jug, a drevnu župnu crkvu ostavlja izvan svog okvira. Nakon Nikopoljske bitke, unutarnjih državnih nemira i rastuće vanjske opasnost s istoka, obrambeno ojačanje jednog grada više nije izdvojeni problem njegovih građana, nego dio općeg obrambenog projekta šire regije, čak kraljevstva.

Među pitanjima koja su postavljena o odnosu gradskog bedema i urbanizma Donjeg grada, osnovno je, da li bedem obzidava jedan dio grada, zadržavajući unutar svoga okvira postojeću, već uspostavljenu mrežu ulica, ili je, nametnuvši novu mjeru i novu prostornu logiku, uvjetovao i regulaciju ulične mreže unutar okvira. Uz malobrojne podatke i uporišta koja imamo o Donjem gradu prije 1405., jedva da se možemo prikloniti jednom ili drugom rješenju. Činjenica je da položaj crkve Svetog Križa, kao uporište za razvoj naselja, ostaje potpuno po strani križevačkoj tvrđavi, što-

quasi murari disposimus, inferiorem ciuitatem nostram Crisiensem regni nistri Sclauonie, (...)

¹⁷ VZA IV, 14. 09. 1494., (...) *iurati ciues ciuitatis nostre Crisiensis*; VZA IV, 6. 05. 1558. (...) *ciuitatis nostrae Crisiensis (...)*

više, glavna prometno-trgovačka arterija obzidanog grada, široka ulica sjever-jug, koja spaja gradska vrata, jedva da je mogla spontano nastati tako indiferentna važnom okupljalištu, kakvo je župna crkva. S druge strane, što je već primijećeno¹⁹, ljevkasti oblik trga južno pred gradom, doista bi mogao biti ostatak cestovnog pravca koji je ranije vodio prema crkvi. Produži li se cesta koja spaja *vicus* Novog naselja s pravcem prema jugu, tada ona slijedi današnju Frankopansku i Preradovićevu, ulice koje u regulaciji gradske tvrđave gube tranzitnost i postaju sporedni pravci.

Križevačka je tvrđava pravokutnog okvira, blago trapezno sužena prema sjevernoj strani, uzdužno postavljena u smjeru sjever-jug. Veličina stranica iznosi oko 300 x 200 m. Smjerom sjever-jug teče glavna gradska prometnica, spajajući gornja i donja gradska vrata, danas Zakmardijeva ulica. Paralelno uz nju, od sjevernog do južnog bedema prolazi današnja Frankopanska. Čini se da u originalnoj parcelaciji glavnoj ulici pripadaju i nešto veće parcele, a sporednoj manje. Teško je sa sigurnošću utvrditi broj poprečnih komunikacija, no dijelom presjeca grad u smjeru sjever-jug još jedna sporedna komunikacija između dvije dosad spomenute. Čini se, što ćemo posebno obrazložiti, da se prema jugu glavna ulica širi u trg.

Najmanje još dvije utvrđene lokacije nalaze se gotovo neposredno uz tvrđavu, vidljive na planovima još u 16. stoljeću, i to župna crkva i samostan sjeverno od grada, svaka s vlastitom utvrdom. Da li je utvrda oko župne crkve zapravo ostatak kraljevskog *castruma*, kao što to hoće tradicija, ne znamo, no to je sasvim moguće, obzirom na ranije rečeno o položaju crkve. Jednako tako ima još nejasnoća vezanih uz neposrednu okolinu tvrđave. Karakteristični ljevkasti trg (Strossmayrov trg) pred južnim vratima, pogodan za sajmište, možda se već formirao pred upravo obzidanim gradom, a možda je njegovo oblikovanje rezultat mnogo kasnijeg razvoja. Broj od preko stotinu poreznih dimova, koliko plaća *Civitas inferior*²⁰, svjedoči o većem naselju, koje se nesumnjivo širi značajno oko bedema unutrašnjeg grada.

Čini se da i crkva svetog Križa, unatoč okolnosti da je ostala izvan okvira obzidanog grada, u 15. stoljeću doživljava novi procvat. Godina uklesana nad portalom sakristije 1494., svjedoči o završetku građevinske obnove, zacijelo o podizanju čitavog novog svetišta. Ima, međutim, razloga, vjerovati da je ova obnova počela znatno ranije, štoviše, možda već početkom 15. stoljeća. Analizom očuvanih gotičkih detalja i tlocrta

svetišta rekonstruiramo drukčiji projekt po kojem je prvotno trebalo biti nadsvedeno svetište. Uzimajući u obzir izvedene konzole, njihov oblik i dimenzije svetište je trebalo biti nadsvedeno zvjezdastim svodom, a izvedba detalja, posebno maskerona i vegetabilnih konzola sa trbušastim listovima, jedva da se u to doba može povezati s nekim drugim utjecajnim krugom osim s majstorskom radionicom oko lepoglavskog gradilišta. Osoba kralja Sigismunda, koji obdaruje grad privilegijama, te posebno njegov pouzdanik, Herman Celjski, koji često i rado boravi u Križevcima, bez mnogo dvoumljenja mogli bi objasniti projekt obnove crkvesvetog Križa²¹.

Dvije velike kasnije intervencije, koje ne poštuju staru parcelaciju pojedinih kuća - pavlinski samostan iz 17. stoljeća i pučka škola izgrađena u 19. stoljeću u izravnom produžetku samostana - zakrivaju nam lokaciju mogućeg trga unutrašnjeg grada. Uspoređujući neke srodne primjere gradova, skloni smo pretpostaviti postojanje uličnog proširenja, trga unutar gradskih zidina. Već malo uvučeni položaj parcele bivšeg župnog dvora logično se nastavlja u prošireni trg prema južnim gradskim vratima, što su, međutim, pokrili kasniji veliki građevinski zahvati. Pri početku trga sjeverno nalazila se crkva, tzv. *njemačka crkva*, jedina unutar zidina grada.

Još jedan mogući građevinski zahvat možda možemo točno datirati. Kralj Sigismund gradi 1433. samostan redovnica svete Klare u Križevcima *in oppido*²². Nemamo podataka niti približnu ubikaciju samostana, te možemo pretpostaviti da je postradao u paležima 16. stoljeća, 1533. ili bilo kojom drugom prilikom, ili je, dapače, namjerno srušen iz strateških razloga da

¹⁹ v. V. Bedenko *Križevci - razvoj grada*, Zagreb 1975., str. 7.

²⁰ ADAMČEK - KAMPUS: *POPISI...*, str. 7 id. 1495.: Plebani Crisiensis in oppido 4, ERDOČZ plebani Crisiensis 5, Superior civitas CRISIENSIS 50, *Inferior civitas CRISIENSIS 105* (MDA Budimpešta, Diplomatkai leveltar, 104.045); str. 23 id. 1507.: Claustru Crisiensis 17, Plebani Crisiensis 6, Superior CIVITAS 55, *Inferior civitas CRISIENSIS 93* (MDA Budimpešta, Diplomatkai leveltar, 104.-189); str. 49 id. 1512.: Claustru CRISIENSIS 27 / Relaxatus fumus 1, Superior civitas CRISIENSIS 51 / Relaxati fumi 2, Plebani CRISIENSIS 9, *Opidum CRISIENSE 101* (MDA Budimpešta, Diplomatkai leveltar 104.353); str. 89 id. 1517.: Superior civitas CRISIENSIS 63, *Inferior civitas CRISIENSIS 109*, Plebani CRISIENSIS 11, Fratrum CRISIENSIIUM 21 (MDA Budimpešta, Diplomatkai leveltar 104.431). Nakon 1520. broj poreznih dimova naglo opada, a posebno poslije 1533. Do kraja stoljeća više i nema podataka o porezima, te se čini da su zbog općeg osiromašenja oslobođeni davanja poreznih obveza.

²¹ Z. Balog *Majstorska radionica u službi Hermana Celjskog*, referat na znanstvenom skupu *Grofovi Celjski - stare teme, nove spoznaje*, Celje 1998. (Zbornik u tisku).

ne bi poslužio kao tvrđava protiv grada.

Kasnija nešto življa izgradnja tijekom 18. i 19. stoljeća gotovo je potpuno pokrila izvornu mrežu gradske parcelacije, no sačuvano je dovoljno elemenata za rekonstrukciju karakteristične gradske kuće u doba formiranja Donjega grada. Sačuvana arhitektura Donjeg Grada, više puta pregrađivane, spajane i preregulirane parcele, te posebno zastrte izvedbom većih javnih zgrada u razdoblju baroka (Pavlinški samostan, Županija), ipak daju dovoljno osnova za rekonstrukciju kasnosrednjovjekovne varoške kuće. (prilog 6) U tome nam pomaže okolnost da je riječ o raširenom tipu srednjoevropske arhitekture, s mnogo komparativnih primjera budimske i zagrebačke gradske kuće²³. (prilog 7)

Gradska kuća smještena je po dubini parcele, uz kuću je trijem preko kojega se prilazi prostorima. Kuće su bile gusto paralelno raspoređene, te su ih samo uski trijemovi odvajali jednu od druge. (usp. prilog 8) Isprva kuće su prizemne, a gušćim naseljavanjem unutrašnjeg grada početak će rasti u visinu. Takav osnovni tlocrt sačuvan je u kasnije spojenim i pregrađenim stambenim i javnim objektima: Ul. Zakmardija 17, danas katinica, markantna uglovnica koja u svom rasporedu očuvala dispoziciju ulaza s hodnikom koji odaje poziciju trijema, a po dubini parcele u nastavku kuće vjerojatno je bio gospodarski dio. Trg Nemčića 6, "sabornica", na stambenoj parceli pri samom ulazu u grad pored gradskih vratiju, te zgrada vjerojatno vrlo brzo dobiva neku javnu funkciju. Ipak, u osnovi tlocrta prepoznajemo dvije dubinske parcele. Možemo pretpostaviti mogućnost da su se u nekim slučajevima dvije susjedne parcele služile istim trijemom, što je upravo mogao biti slučaj i u ovom primjeru. I primjer zgrade ul.

Zakmardija 4, kasnije spojena u široku parcelu, u osnovi tlocrta prizemlja odaje još srednjovjekovni tlocrtni tip. No obje parcele koje su kolnim prolazom spojene u jedan objekt, svaka za sebe već su netipično široke. Širinom od po 6 sežanja (približno) svaka zauzimaju dvostruku širinu srednjovjekovne parcele, te su dokaz procesa bogaćenja pojedinih građana. Još jedna zanimljiva građevina, zgrada Gradskog muzeja u ul. Sermagija 1. U osnovi prepoznajemo tri parcele, dvije paralelne i jedna poprečna, sve u približnoj širini 3 sežanja. Možda nam ovaj mali uzorak ilustrira izgled gradskog tkiva u srednjem vijeku.

Od početka 16. stoljeća Križevci ubrzano gube ekonomsku osnovu postojanja. Od nekoć najveće slavonske županije ne ostaju ni bijedni ostaci. Početkom 16. stoljeća daleko najveća - višestruko veća od zagrebačke i varaždinske - što je vjerojatno i slabilo upravu, križevačka je županija 1513. ubirala preko 18.000 poreznih dimova, a zagrebačka i varaždinska zajedno niti 8.000! Izravne usporedbe nisu moguće jer se kroz stoljeće mijenja sustav oporezivanja, kao jedinice smjenjuju se *domusi, portae, fummi*, no zadržimo li se na usporedbi ovih triju županija, djelomice okupirana, ali najvećim dijelom spaljena i osiromašena, te napuštena, križevačka, nekoć moćna županija bilježila je 1600. 1.200 poreznih domova, zagrebačka 4.700, a varaždinska 5.500²⁴.

Urbanistički razvoj Križevaca pratili smo od početka, što se moglo samo slutiti, kroz nekoliko ključnih intervencija, zaključno sa 16. stoljećem, razdobljem kada turski ratovi uništavaju gradsko zaleđe gotovo do samih bedema, te oduzimaju ekonomsku osnovu prosperiteta. Najvažnije etape u povijesti razvoja grada Križevaca ujedno su ogledalo mnogo krupnijih kretanja u Kraljevstvu, te šire na kontinentu.

Javljujući se u ispravama kao sjedište crkvene administracije u samom početku oblikovanja mreže crkvenih dužnosnika, Krys je u tom trenutku još uvijek samo jedno sjedište ubirača crkvenog poreza, što nije nužna pretpostavka budućeg razvoja. Međutim, nakon tatarske pohare i drugih krupnih populacijskih potresa, u trenutku organiziranih migracija iz prenapučenih dijelova Njemačke, Nuova Villa postaje zapravo baza napredujućeg naselja, možemo reći, koljevka budućih Križevaca. Unatoč širenju, te konačno i prelijevanju granica nekoć administrativno strogo podijeljenih prostora, križevački Gornji grad zadržavao je određenu ekskluzivnost, koja se odražava i u prostorno konzervativno podržava izvornoj strukturi. Ovakav položaj

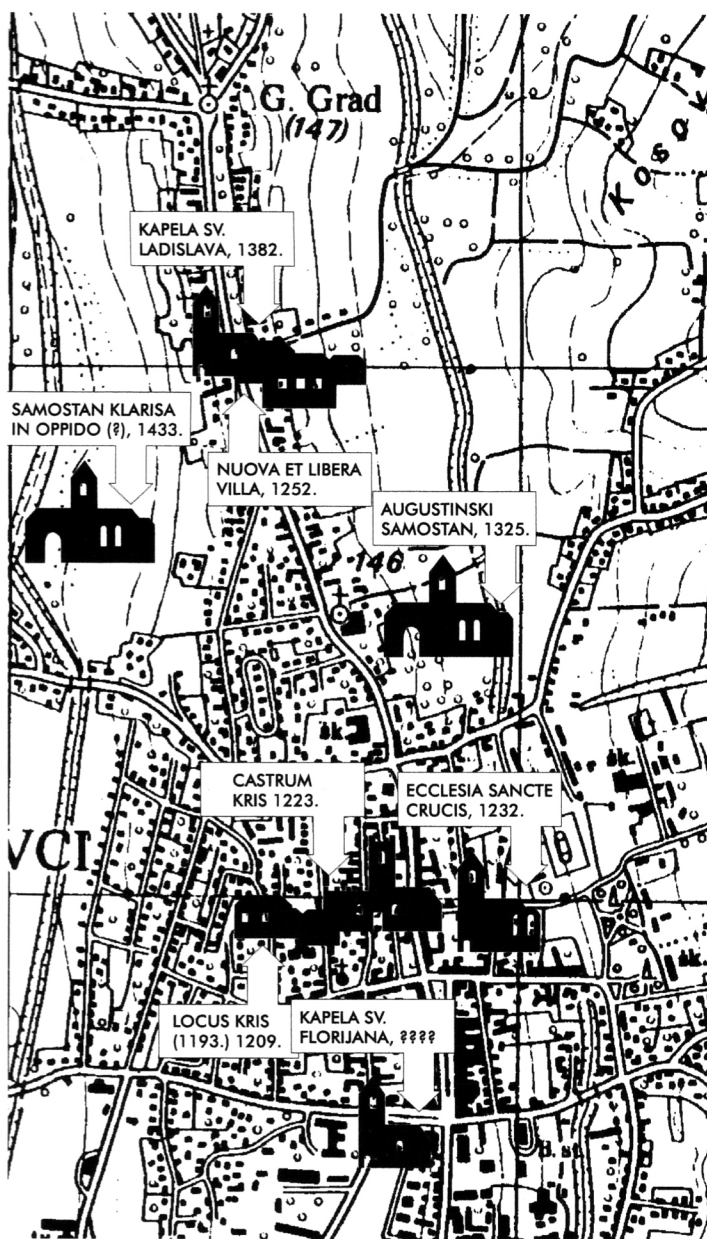
²² Prema MHEZ IV/387, 21. 07. 1433., ispravi kralja Sigismunda: (...) *Item, dominus imperator ex certis causis salubribus desideravit unum monasterium in oppido suo Crisiensi, regni sui Sclavonie Zagrabienensis diocesis, pro monialibus ordinis sancte Clare fundare et dotare ad quod faciendum petit licenciam et ad id monasterium certorum annorum indulgencias elargiri. (...)*, ispada da je samostan utemeljen te godine; Usp. Budak DRUŠTVENI, str. 42, bilj. 24: (...) *Item ut monasterium monialium ordinis S. Clarae in oppido Crisiensi, Zagrabienensis d., de novo constructum visitantibus indulgentia concedatur. (...)*, P. Lukšics, XV. sazdi papak oklevelei, II, Budapest, 1938., str. 106-261; Neizravnu potvrdu za postojanje ovog samostana još u 16. stoljeću nalazimo u Adamček - Kampuš: *Popisi*, str. 23 id., za 1507. godinu: *Claustri Crisiensis 17; Idem*, str. 49 id. za 1512. godinu: *Claustri CRISIENSIS 27, Relaxatus fumus 1.*

²³ Usp. L. Gerevich *The art of Buda and Pest in the Middle age*, Budapest, 1971., str. 48 - 56; V Bedenko *Zagrebački Gradec*, Zagreb 1989., na više mjesta, a posebno str. 87 id.

²⁴ Prema: Adamček - Kampuš *Popisi*.

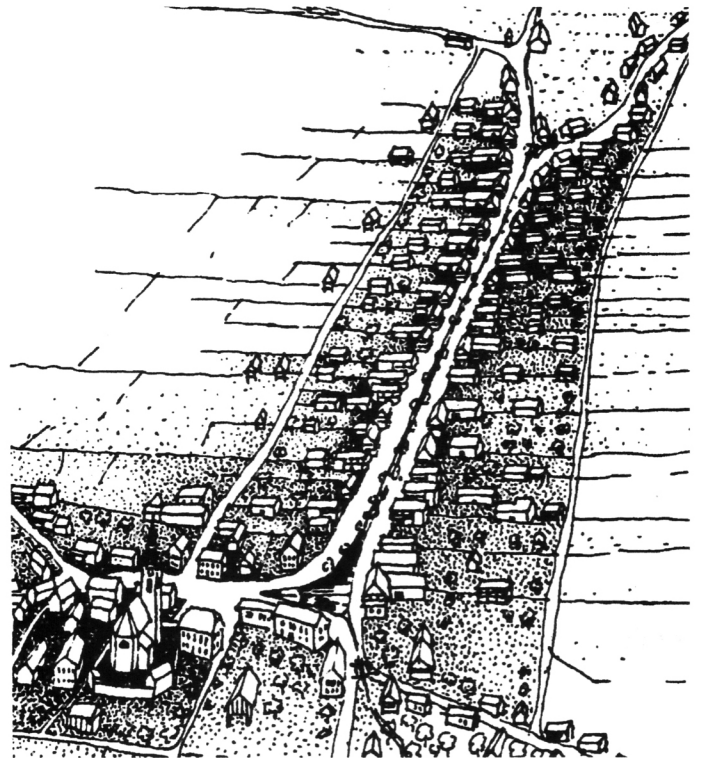
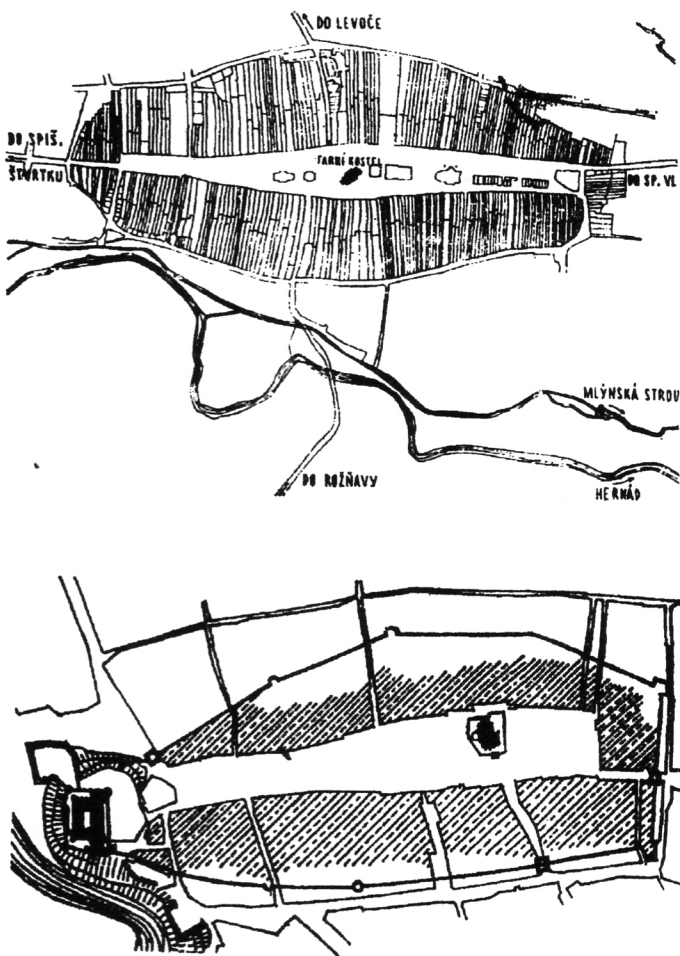
prestaje biti prednošću tek pošto je zbog drugog krupnog gibanja, turskih ratova i ekspanzije Osmanskog carstva, naselje oko stare župne crkve pretvoreno u obrambenu tvrđavu. Prostorno podgrađe, u koje u širem smislu brojimo i Gornji grad, nije tom prilikom raseljeno, ali su planski porušeni čvrsti objekti, a značajniji razvoj je zaustavljen.

Predlažući ovim prilogom novo gledanje na razvoj prostornih subjekata, Gornjeg i Donjeg grada, a posebno u odnosu osnivanja Nuove ville, želja nam je potaknuti dalja istraživanja koja bi još jasnije definirala položaj Križevaca, ovog zanimljivog primjera naselja u kontekstu zbivanja u prostoru kontinentalne Hrvatske prije Mohačke bitke.

1. Križevci, situacioni plan. Obilježeni su subjekti u gradu koji se spominju, te godina spominjanja.

2. Gornji grad, prema katastarskom planu. Danjašnje stanje. Sačuvan oblik tipičnog trga kolonizatorskog naselja Srednjeg vijeka.

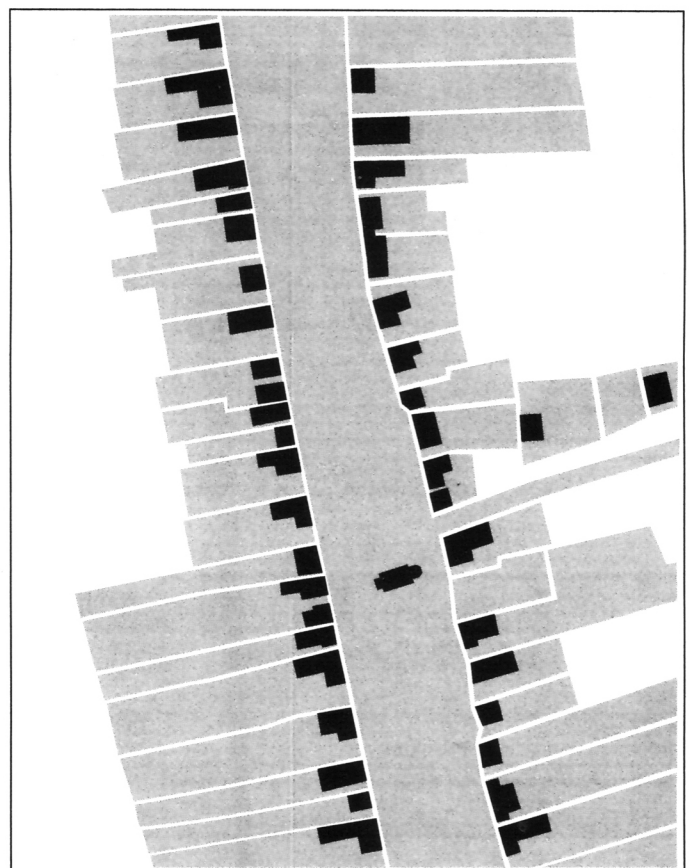
3. i 3a. Primjeri iz Slovačke, naselja oblikovana oko izduženih trgova, trgovišta. Oba primjera, Spiška Nova Ves (gore) i Zvolen (dolje), spominju se približno istovremeno sa križevačkim Novim naseljem.

Gore desno:

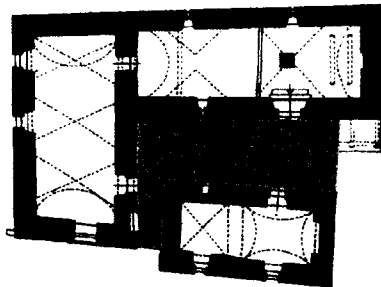
4. Primjer kolonizatorskog naselja u Sloveniji, Šenčur pri Kranju. Izvornu strukturu zadržao do najnovijeg doba. (prema: P. Fister Umetnost stavbarstva na Slovenskem).

Desno:

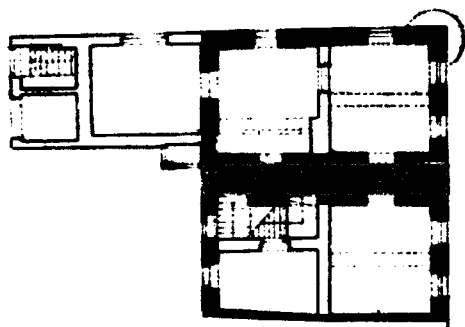
5. Križevački Gornji grad, situacija oko kapele sv. Ladislava. Još u današnjoj podjeli parcela prepoznatljive su izvorne dubinske parcele.

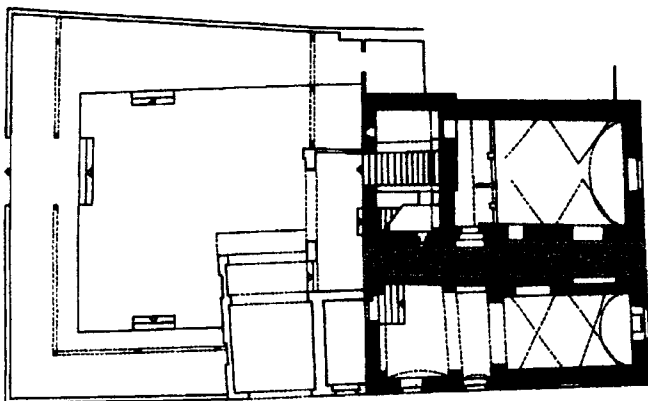
A

B

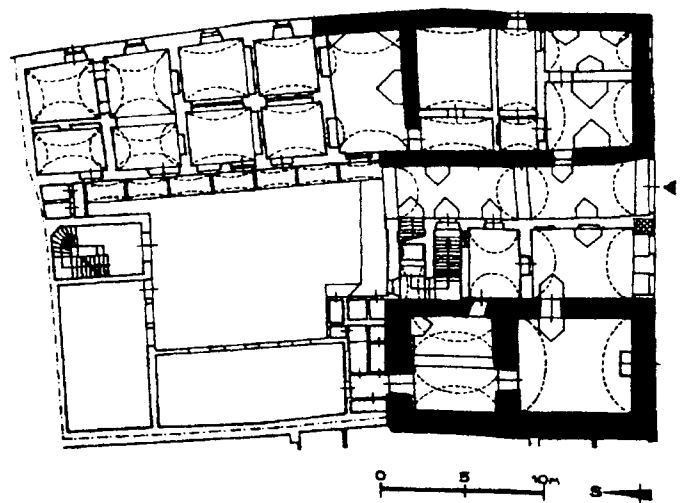

C

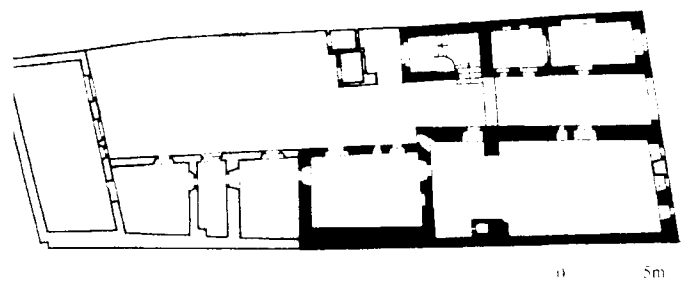
0 5m

7. i 7a. Gradske kuće u nizovima po dubini parcele, primjeri srodni križevačkoj krući: Prag, Staro mesto, dvije parcele i širi prolaz koji je možda izvorno također bio podijeljen na dva vlasnika; Budim, predgrađe kraljevskog dvora, dvije nejednake parcele s privatnim prolazom.

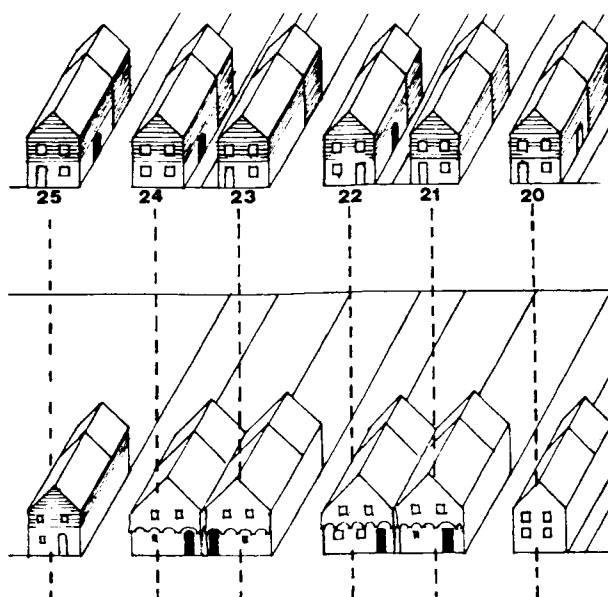

0 5m

6. Križevačke donjogradske kuće, prepoznatljiva dubinska parcelacija i privatni prolazi među parcelama koji kasnijom dogradnjom postaju hodnici kuća: A - Zgrada Gradskog muzeja (ranije pavlinska ljekarna), dvije manje dubinske parcele, te jedna poprečna prema uličnom prolazu istok-zapad; B - Zakmardijeva 17, uski prolaz i nešto veće parcele prema glavnoj gradskoj prometnici; C - tzv. Sabornica, dvije parcele kasnije spojene u veći stambeni objekt. Još danas prepoznatljiva struktura i sačuvan hodnik, izvorno privatni prolaz među kućama.

0 5m

8. Razvoj gradske kuće parcelirane po dubini parcele. Zgrade se međusobno spajaju tvoreći hodnike na mjestu privatnih prolaza. (prema: P. Fister *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*).

Zdenko Balog

The Urban Development of Križevci The Relationship of the Upper and Lower Town in the Middle Ages

The author deals with the urban development of Križevci up to the 15th century, until the development stage conditioned by King Sigismund's charter from 1405 and the building of the wall round the Lower town. The study of its urban development is based on the first data on various spatial and juridical subjects of the city, starting with the ones preceding ban Stjepan's charter (1252). Particular attention is focused on that document, which has been interpreted in various ways, and the author points out certain inadequacies in some of the earlier interpretations. The charter is regarded as a document founding a colonizing settlement; it embraces the present day Upper town, which however remains urban in terms of space and independent in law. Only at the end of the period under scrutiny can a typical architecture in the town be discussed, and then only by analyzing certain structural similarities among the dwellings. The question of the atypical position of the old parish church of the Holy Cross is raised again, and several possible answers offered.